

**Κοινωνικά δίκτυα: ένα εργαλείο για την ανάλυση και ερμηνεία εκπαιδευτικών
πολιτικών**

Άγγελος Καβασακάλης

Πανεπιστήμιο Πατρών, Εκπαιδευτήρια Γείτονα

Περίληψη

Εάν η παραγωγή και εφαρμογή μιας εκπαιδευτικής πολιτικής που φτάνει να υλοποιηθεί στο πεδίο (θεσμό) νοείται ως αντικείμενο διαπραγμάτευσης που άλλοτε εφαρμόζεται, άλλοτε περιθωριοποιείται και άλλοτε παραμορφώνεται, τότε η ανάλυση αυτής της πολύμορφης διαδικασίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω των δικτύων πολιτικής και της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων μέσα σε αυτά. Με αυτή τη θέση ως αφετηρία, στο συγκεκριμένο άρθρο θα αναλυθεί η θεωρητική οπτική των κοινωνικών δικτύων με σκοπό τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι δρώντες ενός (εκπαιδευτικού) θεσμού δημιουργούν δίκτυα επιρροής με στόχο την προώθηση και προάσπιση ιδεών, αντιλήψεων και συμφερόντων. Ως εκ τούτου, ο εκπαιδευτικός θεσμός νοείται ως πεδίο αντιπαραθέσεων, συγκρούσεων, διαπραγματεύσεων και συμβιβασμών τόσο με το εξωτερικό του περιβάλλον (διεθνές περιβάλλον, κράτος, κοινωνία) όσο και στην εσωτερική του πραγματικότητα (κατανομή εξουσίας, ιεραρχία, λειτουργία). Στο άρθρο, θα παρουσιαστούν βασικά σημεία της θεωρητικής οπτικής των κοινωνικών δικτύων και, στη συνέχεια, θα αναλυθεί η χρήση της έννοιας των δικτύων σε ένα ζήτημα πολιτικής (δίκτυα πολιτικής). Θέτοντας ως αντικείμενο διερεύνησης και ανάλυσης τα ζητήματα που προκαλούν έντονη αντιπαράθεση κατά τη διάρκεια παραγωγής και εφαρμογής εκπαιδευτικών πολιτικών, το κείμενο, αναδεικνύοντας διαφοροποιήσεις μεταξύ θεωρητικών προσεγγίσεων, καταλήγει στην πρόταση ενός συγκεκριμένου θεωρητικού πλαισίου το οποίο, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί κατάλληλο εργαλείο για την εν λόγω ανάλυση.

Λέξεις κλειδιά

Κοινωνικός δρων, δίκτυα πολιτικής, εκπαιδευτική πολιτική, παραγωγή και εφαρμογή πολιτικής.

Abstract

If the establishment and implementation of an educational policy that comes to be applied in the field (institution) is understood as the object of negotiations that is sometimes implemented, sometimes marginalized and sometimes deformed, then the analysis of this multiform process could be carried out through the theoretical view of policy networks and the actions of social actors within these networks. With this thesis as the starting point of this paper, the theoretical notion of social networks will be presented and analyzed in order to explain how the actors of an (educational) institution create networks with the aim of promoting and defending ideas, beliefs and interests. As a result, the educational institution is understood as a field of controversy, conflict, negotiation and compromise with its external environment (international environment, state, society) and its internal reality (power distribution, hierarchy, internal functions). In this paper, the main points of the theoretical view of social networks will initially be presented and then the use of networks in a policy issue (policy networks) will be analyzed. Focusing on educational policy programs that result intense conflict during their establishment and implementation, this paper will propose a specific theoretical framework, which, in our opinion, is an appropriate tool for this analysis.

Key words

Social actor, policy networks, education policy, policy establishment and implementation.

Δομικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην ανάλυση ενός ζητήματος εκπαιδευτικής πολιτικής: βασική επιλογή

Το κεντρικό, και μάλλον απλουστευτικό, ερώτημα στην επιλογή θεωρητικής οπτικής για την ανάλυση και την ερμηνεία ενός κοινωνικού ζητήματος υπήρξε το εξής: τι επηρεάζει με κυρίαρχο τρόπο την εξέλιξη στα κοινωνικά (και πολιτικά) ζητήματα, οι δομές ή οι δρώντες;¹. Το ερώτημα της σύνδεσης και της σχέσης μεταξύ των κοινωνικών δομών και των δρώντων υποκειμένων έχει καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την ιστορική εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών θεωριών.

Σχηματοποιώντας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι από τη μία πλευρά υπάρχουν οι θεωρίες που αναφέρονται στη δομική συγκρότηση των κοινωνιών (δομικές θεωρίες) οι οποίες είναι προσανατολισμένες στο μακρο-επίπεδο και στην υπερίσχυση των θεσμών και των δομών έναντι των υποκειμένων. Σε αυτές τις θεωρητικές οπτικές, σημαντική αναλυτική έννοια είναι οι «λειτουργίες». Ο «λειτουργισμός» συλλαμβάνει την ιδέα μιας κοινωνίας ως ένα σύνθετο σύστημα (δομών και θεσμών) του οποίου τα μέρη

---

¹ Για μία βασική κατηγοριοποίηση των κυριότερων θεωρήσεων της κοινωνιολογίας ενδεικτικά βλ. Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα (2003), «Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της», σελ. 58-86.

λειτουργούν από κοινού για την προώθηση της αλληλεγγύης, της σταθερότητας και της ισορροπίας. Η κοινωνία εκλαμβάνεται ως ένα σύστημα αλληλένδετων μερών που τείνουν σε μια ισορροπία χάριν της αρμονικής λειτουργίας ολόκληρου του συστήματος (Holmwood 2005: 87).

Από την άλλη, υπάρχουν οι θεωρίες που εστιάζουν στη δράση των κοινωνικών μονάδων, είτε είναι δρώντα υποκείμενα είτε ομάδες υποκειμένων. Οι θεωρίες αυτές, που συνήθως αποκαλούνται ερμηνευτικές, είναι προσανατολισμένες στο μικρο- ή μεσο-επίπεδο και εστιάζουν στην κοινωνική αλληλεπίδραση. Στο ερμηνευτικό μοντέλο τα άτομα και οι δράσεις τους (σε ατομικό ή ομαδικό επίπεδο) συνθέτουν την κοινωνία. Η βασική έννοια της «δράσης» εκφράζει *«κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά όταν και στο μέτρο που το δρών υποκείμενο της προσδίδει μια υποκειμενική σημασία» και είναι κοινωνική δράση «στο μέτρο που το δρών υποκείμενο (ή η ομάδα υποκειμένων) λαμβάνει υπόψη τη συμπεριφορά των άλλων και, ως εκ τούτου, αποκτά προσανατολισμό»* (Weber 1964: 88). Με αυτήν τη θεώρηση, η «κοινωνική δράση» είναι η μόνη πραγματικότητα που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης με στόχο την ερμηνεία του νοηματικού υπόβαθρου που κατευθύνει τις ανθρώπινες συμπεριφορές. Περαιτέρω, σύμφωνα με την οπτική της Σχολής της «συμβολικής διαντίδρασης», η κοινωνιολογική ανάλυση δεν επικεντρώνεται τόσο στο υποκείμενο, όσο στην αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων ή των ομάδων δρώντων. Τρία είναι τα κομβικά σημεία στη θεώρηση της συγκεκριμένης Σχολής: α) η επικέντρωση της προσοχής στη διαντίδραση ανάμεσα στον φορέα δράσης και τον κόσμο, β) η θεώρηση του δρώντος όσο και του κόσμου ως δυναμικών διαδικασιών και όχι ως στατικών δομών και γ) η απόδοση μεγάλης σημασίας στην ικανότητα του δρώντος να ερμηνεύει τον κοινωνικό κόσμο» (Ritzer 2003: 236).

Αρχικώς, η διχοτομία μεταξύ των δομικών και των ερμηνευτικών προσεγγίσεων εκδηλώνεται με την κυριαρχία της μίας οπτικής πάνω στην άλλη. Όπως το περιγράφει η Archer *«κάποια ρεύματα σκέψης κατέπνιζαν το ένα από τα δύο στοιχεία σχεδόν εντελώς. Από τη μία πλευρά, ο μαρξισμός και ο λειτουργισμός διέγραψαν τη δράση. Μέσα στο πλαίσιο αυτών των προσεγγίσεων, ο δρών σταδιακά νεκρώθηκε ενώ τα δομικά συστατικά απέκτησαν δική τους ζωή [...] Από την άλλη πλευρά, η ερμηνευτική κοινωνιολογία εκδίωξε τα δομικά στοιχεία στη σφαίρα της αντικειμενοποίησης και του*

τεχνητού. Την ίδια στιγμή η ανθρώπινη δράση έγινε [σε αυτές τις οπτικές] κυρίαρχη» (Archer 1982: 455).

Η συγκρότηση του δίπολου μεταξύ δομικών μακρο-κοινωνιολογικών και ερμηνευτικών μικρο-κοινωνιολογικών προσεγγίσεων δεν αποτελεί παρά μόνο μια πολύ γενική κατηγοριοποίηση. Γι' αυτό και αρκετές φορές προκαλούνται δυσκολίες στην ένταξη όλων των θεωριών σε αυτό το δίπολο. Όπως εύστοχα έχει υποστηριχθεί η πραγματικότητα φαίνεται περιπλοκότερη. Γιατί αν από τη μία τοποθετηθεί ο Durkheim και από την άλλη ο Weber, μια σειρά από σημαντικούς θεωρητικούς δεν μπορούν να τοποθετηθούν εύκολα στο ένα ή το άλλο «στρατόπεδο» (Etienne et. al. 2004: 356 στο Σταμέλος 2009: 118) με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η συνθετική ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων.

Ο Giddens με τη θεωρητική οπτική της δομοποίησης και της δυαδικότητας της δομής προσπάθησε να προτείνει μία συνθετική ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων. Σημείο εκκίνησης η κριτική στάση τόσο απέναντι στις δομικές θεωρήσεις όσο και στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Για τις πρώτες θεωρείται ότι αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους ως άβουλα όντα που ελέγχονται πλήρως από το κοινωνικό σύστημα και τις δομές του, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η δυνατότητα «ελεύθερης» δράσης τους (Giddens 1979). Οι δεύτερες φαίνεται να θεωρούν ότι οι φορείς δράσεις μπορούν να σχεδιάσουν και να αλλάξουν τον κόσμο ανάλογα με τη θέλησή τους χωρίς κανένα περιορισμό και η δράση τους εξηγείται αποκλειστικά με όρους κινήτρων, συμφερόντων και αξιών (Giddens 1976). Η θεωρία της δομοποίησης² στοχεύει στην επίλυση των αντιφάσεων που δημιουργούνται μεταξύ των εννοιών της κοινωνικής δομής και του δρώντος υποκειμένου και θεωρεί ότι το κοινωνικό υποκείμενο, η δράση και η δομή είναι έννοιες στενά συνδεδεμένες. Κεντρικό σημείο της θεωρίας είναι η δυαδικότητα της δομής. Μέσω αυτής της έννοιας γίνεται εφικτή η υπέρβαση του δυϊδισμού ανάμεσα στις δομικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις καθώς η σχέση δομής και δρώντος υποκειμένου αντιμετωπίζεται ως δυαδικότητα η οποία συνδέει την κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ δρώντων με την παραγωγή των κοινωνικών συστημάτων στο χωροχρόνο (Giddens 1984).

---

² Η παρουσίαση και η ανάλυση της συγκεκριμένης θεωρίας υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια και τους στόχους του παρόντος άρθρου και για αυτό η αναφορά θα είναι επιγραμματική.

Για να επιστρέψουμε στο αρχικό αίτημα, το οποίο είναι η ανάλυση και η ερμηνεία μίας εκπαιδευτικής πολιτικής, θα χρειαστεί να αναρωτηθούμε: Συχνά θεσμοί του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος φαίνεται να μη μπορούν να προωθήσουν τις επιλογές τους, όπως για παράδειγμα τους νόμους που ψηφίζονται σχετικά με ένα πρόγραμμα πολιτικής. Η παραγωγή και η εφαρμογή ενός τέτοιου προγράμματος γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης που άλλοτε εφαρμόζεται, άλλοτε περιθωριοποιείται και άλλοτε παραμορφώνεται. Σε αυτό το πλαίσιο οι θεσμοί καθίστανται πεδία αντιπαραθέσεων, συγκρούσεων, διαπραγματεύσεων και συμβιβασμών, τόσο με το εξωτερικό τους περιβάλλον όσο και με την εσωτερική τους πραγματικότητα. Επομένως, η ανάλυση και η ερμηνεία των σχετικών ζητημάτων χρειάζεται ένα θεωρητικό πλαίσιο που να μπορεί να επικεντρώνει στο επίπεδο της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων με θεωρητικούς φακούς που εστιάζουν στις διαδράσεις, στις μεταβολές, στις αντιστάσεις και τις εντάσεις που δημιουργούνται. Παράλληλα, στο πλαίσιο μίας τέτοιας προσέγγισης, απαιτείται η επιλογή ενός μοντέλου που τα χαρακτηριστικά του να προσιδιάζουν σε αυτά του μελετούμενου υποσυστήματος πολιτικής, εδώ του εκπαιδευτικού χώρου. Σε αυτήν την κατεύθυνση κινούμενο το κείμενο που ακολουθεί έχει ως στόχο να προτείνει ένα συγκεκριμένο θεωρητικό μοντέλο από τον χώρο των δικτύων πολιτικής το οποίο φαίνεται να είναι κατάλληλο για την ανάλυση και ερμηνεία ενός ζητήματος εκπαιδευτικής πολιτικής.

Κοινωνικά δίκτυα

Τι είναι ένα κοινωνικό δίκτυο;

Κάθε είδος κοινωνικής συσσωμάτωσης μπορεί να αναπαρασταθεί με κάποια μορφή κοινωνικού δικτύου. Σε ένα κοινωνικό δίκτυο κάθε μονάδα ονομάζεται κοινωνικός δρων (social actor). Ο δρων μπορεί να αντιστοιχεί σε ένα υποκείμενο, σε ένα σύνολο ενεργών υποκειμένων με κοινά χαρακτηριστικά ή ενδιαφέροντα, ή σε μια συλλογικότητα όπως ένας οργανισμός, ένας δικτυακός χώρος-blog ή ακόμη και ένα κράτος. Ο κοινωνικός δρων αναπαρίσταται συνήθως ως ένα σημείο ή κόμβος (node) και η σχέση μεταξύ δύο σημείων αναπαρίσταται ως μια σύνδεση ή μια ροή μεταξύ αυτών (Martino και Spoto 2006: 53). Δεδομένα για τις αλληλεπιδράσεις και τις

συνδέσεις των μελών του δικτύου είναι απαραίτητα για την κατανόηση και την ανάλυση της λειτουργίας του.

Ποιες είναι, όμως, οι λειτουργίες που επιτελούν τα δίκτυα και τι προσφέρουν στα κοινωνικά υποκείμενα που ενεργοποιούνται εντός τους; Τα κοινωνικά δίκτυα αντιπροσωπεύουν ομάδες δρώντων που ενεργούν, παράγουν δύναμη και ισχύ, στέλνουν δεδομένα σε άλλα δίκτυα και λαμβάνουν αποφάσεις. Οι ατομικές αποφάσεις των ενεργών μελών τους διαμορφώνονται, τουλάχιστον εν μέρει, από τις αλληλεπιδράσεις εντός του δικτύου οι οποίες εσωτερικεύονται από τους δρώντες, επεξεργάζονται, νοηματοδοτούνται και τελικά διαμορφώνουν τις ατομικές προτιμήσεις τους.

Σύμφωνα με την Passy (2003), το μέλος ενός δικτύου βρίσκεται εντός μιας διαδραστικής δομής που του επιτρέπει να καθορίζει και να επαναπροσδιορίζει τα ερμηνευτικά του πλαίσια, τον υποβοηθά στη διαδικασία κατασκευής και ενδυνάμωσης της προσωπικής του ταυτότητας καθώς επίσης και στη δημιουργία πολιτικής συνείδησης σε θέματα πολιτικής δράσης. Αρκετοί ερευνητές τονίζουν την κρίσιμη σύνδεση μεταξύ των μεμονωμένων αποφάσεων και των κοινωνικών σχέσεων καθώς η τελική απόφαση ενός δρώντος για συμμετοχή σε μια συλλογική δράση επηρεάζεται από τις ατομικές δράσεις των άλλων μελών που συμμετέχουν στο δίκτυο. Τα δίκτυα, μέσω των συνδέσεων μεταξύ των μελών τους, διευκολύνουν τη μετατροπή της προσωπικής πολιτικής συνείδησης ενός αρχικά μη ενεργού υποκειμένου σε ενεργό δράση.

Εάν κανείς υπογράμμισε ένα προσδιοριστικό στοιχείο των κοινωνικών διαδικασιών, έτσι όπως γίνεται αντιληπτό εντός της προσέγγισης των κοινωνικών δικτύων, τότε το στοιχείο αυτό θα ήταν ότι τα αποτελέσματα στο μακρο-επίπεδο δεν θεωρούνται απλώς ως απόρροια μιας κεντρικής επιβλέπουσας αρχής. Αντιθέτως, εκλαμβάνονται ως προμελετημένες ή μη συνέπειες ταυτόχρονων πολλαπλών επιλογών και δράσεων των δρώντων που επιδιώκουν να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους επιλέγοντας μεταξύ διαθέσιμων, κάτω από συγκεκριμένους κάθε φορά περιορισμούς και συνθήκες, εναλλακτικών λύσεων (Stokman και Doreain 1997: 241).

Social Network Analysis και ερμηνεία κοινωνικών ζητημάτων

Κεντρικά σημεία στην ανάλυση κοινωνικών δικτύων (Social Network Analysis) είναι τα εξής: (α) οι δρώντες και οι ενέργειές τους αντιμετωπίζονται ως αλληλοεξαρτώμενες και όχι ως ανεξάρτητες κι αυτόνομες, (β) οι δεσμοί μεταξύ των δρώντων θεωρούνται οι βασικοί δίαυλοι για τη ροή πόρων, υλικών και μη, (γ) τα κοινωνικά δίκτυα που εστιάζουν στο επίπεδο των δρώντων κατανοούν τη δομή των δικτύων ως το περιβάλλον που παρέχει ευκαιρίες ή περιορισμούς στην ατομική δράση των μελών, (δ) τα κοινωνικά δίκτυα νοηματοδοτούν τη δομή (κοινωνική, οικονομική, πολιτική κ.ο.κ) ως ένα σχετικά σταθερό μοτίβο σχέσεων μεταξύ των δρώντων (Wasserman και Faust 1997: 4). Παράλληλα, η ανάλυση κοινωνικών δικτύων ενσωματώνει δύο υποθέσεις: α) όλοι οι δρώντες ενός δικτύου είναι σημεία αναφοράς για τις αποφάσεις που λαμβάνει κάθε δρων εντός του δικτύου, β) το είδος και η ποιότητα των σχέσεων που ένας δρων έχει με τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου μπορεί να έχει επιπτώσεις στις προσωπικές του αντιλήψεις και δράσεις (Knoke και Kuklinski 1982: 9).

Ιστορικά υπήρξαν δύο βασικοί σταθμοί στην εξέλιξη της ανάλυσης των κοινωνικών δικτύων. Οι πρώτες μελέτες πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1930 από τον Jacob Moreno πάνω στην «κοινωνιομετρία» το 1934. Η θεωρητική τομή του Moreno ήταν η πρότασή του για την κατασκευή και χρήση του «κοινωνιογράμματος» (socio-gram) ως τρόπου αναπαράστασης των τυπικών χαρακτηριστικών των κοινωνικών μορφών. Η σκέψη του εισήγαγε την ιδέα ότι όλη η κοινωνική ζωή μπορεί να απεικονιστεί ως ένα σύνολο σημείων, μερικά εκ των οποίων συνδέονται με γραμμές και έτσι κατασκευάζεται ένα συνολικό δίκτυο σχέσεων. Η άτυπη σφαίρα των διαπροσωπικών σχέσεων ενός δρώντος θα πρέπει να εννοιολογηθεί ως ένα τμήμα, ένα επιμέρους δίκτυο (partial network) αυτού του συνολικού δικτύου (Barnes 1954: 43).

Ο επόμενος βασικός σταθμός στην ανάλυση των κοινωνικών δικτύων προήλθε από την ομάδα ερευνητών του Manchester στην περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διαφορά τους με τις έως τότε προσεγγίσεις έγκειται στο γεγονός ότι, αντί να εστιάζουν στην κατανόηση των κανόνων και τη δημιουργία θεσμών για τη σταθερότητα της κοινωνίας, στράφηκαν στην ανάλυση και εξήγηση των σχέσεων που προκύπτουν εξαιτίας της ισχύος και της διαμάχης μεταξύ των δρώντων (Martino και Spoto 2006: 55). Σημαντικές έννοιες για τους ερευνητές αυτής της Σχολής είναι η *ισχύς* και ο

έλεγχος. Ως ισχύς νοείται η δομική ικανότητα να επιβληθεί η θέληση ενός δρώντος πάνω σε έναν άλλον. Ασκείται δε όταν, ανεξάρτητα από τη θέληση ενός ατόμου ή μίας κοινωνικής ομάδας, οργάνωσης κ.τ.λ., επιβάλλεται η συμφωνία με τη θέληση αυτού που κατέχει τη δύναμη αφού, σε αντίθετη περίπτωση, το άτομο ή η ομάδα θα υποστεί τις συνέπειες μέσω βίας διαφόρων μορφών. Η έννοια του ελέγχου συσχετίζεται με δύο βασικούς μηχανισμούς που αφορούν στη δυνατότητα άσκησής του: την ικανότητα προγραμματισμού των δράσεων ενός δικτύου σύμφωνα με συγκεκριμένους στόχους και την ικανότητα διασύνδεσης διαφορετικών δικτύων ώστε να εξασφαλίζεται η συνεργασία τους στην κατεύθυνση κοινών στόχων και επομένως, να αυξάνονται οι πόροι τους (Castells 2004: 31-32).

Μέχρι εδώ, χωρίς ασφαλώς να επιτευχθεί, στα όρια του συγκεκριμένου άρθρου, μία ολοκληρωμένη παρουσίαση των κοινωνικών δικτύων, αναδείχθηκαν συνοπτικά τα βασικά γνωρίσματα της συγκεκριμένης προσέγγισης σχετικά με την ανάλυση της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων. Στη συνέχεια του κειμένου θα επιχειρηθεί να νοηματοδοτηθεί η δράση που αφορά σε ένα ζήτημα πολιτικής μέσω μίας πιο εξειδικευμένης προσέγγισης των κοινωνικών δικτύων: αυτής που αφορά στα δίκτυα πολιτικής.

Δίκτυα πολιτικής

Κατά τη διάρκεια παραγωγής και εφαρμογής μίας πολιτικής συνήθως εμπλέκονται πολλαπλοί δρώντες οι οποίοι προσπαθούν να επηρεάσουν την έκβαση του θέματος. Επίσης κατά τη διαδικασία δημιουργίας και εφαρμογή της πολιτικής υπάρχει διαρκής ανατροφοδότηση των απόψεων των δρώντων μέσω των αναλύσεών τους. Επομένως κάθε θεωρητική προσέγγιση που έχει στόχο να αναλύσει τη διαδικασία παραγωγής και εφαρμογής συγκεκριμένων πολιτικών χρειάζεται να ξεφύγει από ένα μοντέλο «σταδίων»³ και να αντιλαμβάνεται τη συγκρότηση πολιτικής ως ένα διαρκές

³ Σύμφωνα με τη θεωρητική οπτική των «σταδίων»: η παραγωγή δημόσιας πολιτικής περιλαμβάνει τα διακριτά στάδια της αναγνώρισης ενός θέματος προς επίλυση (problem identification), της διαμόρφωσης της πολιτικής ατζέντας (agenda setting), της σύλληψης ενός προγράμματος πολιτικής (adoption), της φάσης της εφαρμογής του προγράμματος (implementation) και τέλος, της φάσης της αξιολόγησης της συγκεκριμένης πολιτικής (policy evaluation). Κάθε ένα από τα παραπάνω στάδια αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και εμπεριέχει τη δραστηριοποίηση συγκεκριμένων θεσμών πολιτικής αλλά και πολιτικών δρώντων.

διακύβευμα. Μία αρχική προσέγγιση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της δράσης των οργανώσεων συμφερόντων τα οποία θεωρούνται οι «πρόγονοι» των δικτύων πολιτικής.

Τι είναι, όμως, μία οργάνωση συμφερόντων; Με τον συγκεκριμένο όρο περιγράφουμε τις οργανωμένες ομάδες που διαθέτουν αφενός τυπική δομή και αφετέρου κοινά συμφέροντα, οι οποίες υπάρχουν και δραστηριοποιούνται στο μέτρο που επηρεάζουν τις αποφάσεις δημόσιων θεσμών (Mackenzie 1955: 137). Οι επίσημες οργανώσεις συμφερόντων είναι, σύμφωνα με τον Λάβδα, «*θεσμοί με διαρθρωμένες σχέσεις μεταξύ των μελών τους και χαρακτηρίζονται ιδιαίτερα από τις απόπειρές τους να συντονίσουν τις δραστηριότητες των μελών τους με τρόπους που παρέχουν κανονικότητες και αυξάνουν την προβλεψιμότητα [...] Χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη διατυπωμένων σκοπών και στόχων και επίσης, κατά τα φαινόμενα, προσπαθούν να έχουν μια όσο το δυνατόν πιο ορθολογική διάρθρωση σε σχέση με την επίτευξη των σκοπών και στόχων που θέτουν*» (Λάβδας 2004: 53).

Η ανάπτυξη των οργανώσεων συμφερόντων ενισχύθηκε μετά τη δεκαετία του 1960 όταν τα κράτη άρχισαν σταδιακά να χρειάζονται τη συνεργασία, τις εξειδικευμένες γνώσεις, την τεχνολογία και τις εμπειρίες των οργανωμένων συμφερόντων ή των ομάδων πίεσης⁴. Για τον λόγο αυτό, οι επίσημες ομάδες συμφερόντων (κυρίως εργοδοτικές οργανώσεις και συνδικαλιστικές οργανώσεις εργαζομένων) ενσωματώθηκαν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Γιατί, όμως, σήμερα είναι προσηγορύτερο να χρησιμοποιείται η οπτική των δικτύων πολιτικής; Γιατί να μην περιοριστεί κανείς στη χρήση των οργανωμένων συμφερόντων ως αναλυτικού εργαλείου και να «περάσει» στη χρήση των δικτύων πολιτικής;

Τις τελευταίες δεκαετίες το τοπίο στην παραγωγή πολιτικής γίνεται ολοένα και συνθετότερο. Οι ομάδες συμφερόντων που βρίσκονται άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένες με ένα πεδίο πολιτικής έχουν αυξηθεί σε πλήθος και διεισδυτικότητα. Οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις μακράς διάρκειας μεταξύ τους, αλλά και με άλλους ατομικούς ή

---

⁴ Οι ομάδες πίεσης είναι «κοινωνικά αθροίσματα τα οποία διαθέτουν ένα βαθμό συνοχής και κάποιους κοινούς στόχους και τα οποία επιχειρούν να ασκήσουν επιρροή στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων» (Ball και Peters 2001: 193). Ουσιαστικά διαφέρουν από τις οργανώσεις συμφερόντων τόσο στο βαθμό συνοχής όσο και στο γεγονός ότι στις οργανώσεις συμφερόντων οι στοχεύσεις προκύπτουν κυρίως εξαιτίας κοινών χαρακτηριστικών των μελών τους (π.χ. τα μέλη μιας ομάδας ανήκουν σε συγκεκριμένη κατηγορία εργαζομένων).

συλλογικούς δρώντες, εξελίσσονται σε ολοένα και πιο πολύπλοκα πλαίσια αλληλεπίδρασης. Η αύξηση αυτή της πολυπλοκότητας ευνοείται επιπρόσθετα από το γεγονός ότι τα ίδια τα ζητήματα μιας πολιτικής έχουν γίνει συνθετότερα και οι διαφορετικοί τομείς πολιτικής λιγότερο διακριτοί (John 2003: 486).

Σε αυτό το πλαίσιο αναδύθηκε η έννοια των δικτύων πολιτικής (policy networks). Τα δίκτυα πολιτικής αποτελούνται όχι απλώς από τους αρχικούς δρώντες σε ένα υποσύστημα πολιτικής (π.χ. τις συνδικαλιστικές οργανώσεις) αλλά κι από άλλες οργανώσεις ή επιμέρους δίκτυα που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με τα ζητήματα που αφορούν στον εκάστοτε τομέα δημόσιας πολιτικής (Ball και Peters 2001: 198-199). Μέσω της έννοιας των δικτύων πολιτικής γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί ο τρόπος με τον οποίο ισχυροί δρώντες (συστημικοί συλλογικοί) αλληλεπιδρούν και συνδέονται μεταξύ τους. Σε κάθε τομέα πολιτικής εκπρόσωποι γραφειοκρατών, πολιτικών, ειδικών καθώς και οι κλασικές οργανώσεις συμφερόντων συνδέονται, συζητούν, αναλύουν κάθε συγκεκριμένο ζήτημα πολιτικής και ερευνούν κοινούς τρόπους για την επίλυσή του. Με την πάροδο του χρόνου είναι πολύ πιθανό να εδραιωθούν κοινά συμφέροντα τα οποία με τη σειρά τους να οδηγήσουν σε ζύμωση κοινών αξιών και αντιλήψεων. Σταδιακά έτσι δομείται ένα κοινό δίκτυο πολιτικής, τα μέλη του οποίου μπορεί να ανήκουν σε όλες τις προαναφερθείσες ομάδες και έχουν κοινούς στόχους, αρχές, αξίες και αντιλήψεις.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι για την αναζήτηση ενός ορισμού που αφορά στα δίκτυα πολιτικής ο οποίος θα εμπεριέχει την ελάχιστη κοινή κατανόηση μεταξύ πολλών ερευνητών θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την άποψη του Borzel: *«ένα δίκτυο πολιτικής είναι ένα σύνολο σχετικά σταθερών σχέσεων οι οποίες είναι μη ιεραρχικές, αλληλοεξαρτώμενης φύσης και συνδέουν ποικίλους δρώντες που μοιράζονται κοινά ενδιαφέροντα/συμφέροντα σε σχέση με μια συγκεκριμένη πολιτική και ανταλλάσσουν πόρους ώστε να πραγματώσουν τα κοινά τους συμφέροντα αναγνωρίζοντας ότι η συνεργασία εντός του δικτύου είναι ο καλύτερος τρόπος για να επιτύχουν τους κοινούς στόχους»* (Borzel 1998: 254).

Σήμερα υποστηρίζεται ότι τα δίκτυα πολιτικής είναι ένα ουσιαστικό συστατικό της διακυβέρνησης⁵ επειδή συνδέουν τους κατακερματισμένους πολιτικούς θεσμούς και παρέχουν συντονισμό στα σύνθετα περιβάλλοντα λήψης αποφάσεων (John και Cole 2000: 252-253). Ουσιαστικά, η διαδικασία παραγωγής πολιτικής στις σύγχρονες συνθήκες είναι όλο και περισσότερο εξαρτώμενη από τη συνεργασία και την κινητοποίηση πόρων από κοινού με άλλους δρώντες. Το γεγονός αυτό είναι που καθιστά την εμφάνιση των δικτύων πολιτικής ως μια νέα μορφή διακυβέρνησης που χαρακτηρίζεται από συστήματα λήψης αποφάσεων στα οποία η τοπική και λειτουργική διαφοροποίηση στην ικανότητα επίλυσης ζητημάτων πολιτικής προκύπτει αθροιστικά από τη συλλογή υποσυστημάτων δρώντων με εξειδικευμένα καθήκοντα αλλά και περιορισμένες ικανότητες και πόρους (Hanf και O'Toole 1992: 166). Σε αυτή τη διαδικασία το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από την κυβέρνηση ενός μονοδιάστατου κράτους στη διακυβέρνηση με την ενεργοποίηση πολλαπλών δικτύων.

Ανάλυση εκπαιδευτικών πολιτικών: Επιλογή κατάλληλης προσέγγισης εντός των δικτύων πολιτικής

Αν η επιλογή των δικτύων πολιτικής συγκεντρώνει θετικά στοιχεία προκειμένου να αναλυθούν και να ερμηνευτούν οι διαδικασίες δημιουργίας και εφαρμογής μίας πολιτικής, τότε το ερώτημα που προκύπτει είναι ποια θεωρητική οπτική εντός αυτού του πλαισίου προσφέρεται ως η καταλληλότερη για την περίπτωση των εκπαιδευτικών πολιτικών που ταυτόχρονα χαρακτηρίζονται από έντονη πολιτική αντιπαράθεση;

Η χάραξη και εφαρμογή μίας πολιτικής, εκτός από τη δράση των δικτύων, επηρεάζεται κι από τη φύση του εκάστοτε τομέα πολιτικής. Κάθε τομέας διαθέτει ένα ξεχωριστό

---

⁵ Η συζήτηση για την έννοια της διακυβέρνησης υπερβαίνει τα όρια και τους στόχους του συγκεκριμένου άρθρου. Ενδεικτικά, η διακυβέρνηση μπορεί να οριστεί ως: «η ικανότητα της συνολικής θεσμικής μήτρας (*institutional matrix*) μιας χώρας (στην οποία οι μεμονωμένοι δρώντες, οι εταιρίες και οι οργανισμοί, οι κοινωνικές ομάδες, οι πολιτικές οργανώσεις και οι φορείς χάραξης πολιτικής αλληλεπιδρούν ο ένας με τον άλλον) να εφαρμόσει και να επιβάλει δημόσιες πολιτικές και να βελτιώσει τον συντονισμό στον ιδιωτικό τομέα» (Ahrens 2002: 128–129). Ουσιαστικά η έννοια της διακυβέρνησης χρησιμοποιείται ευρύτατα, μετά το 1980, μέσω της αντιδιαστολής με την έννοια της κυβέρνησης. Έτσι, χρησιμοποιώντας τον όρο κυβέρνηση συνήθως αναφερόμαστε σε τυπικές θεσμικές διαδικασίες μέσω των οποίων σταθεροποιείται η ισορροπία, λαμβάνονται και εφαρμόζονται αποφάσεις σε εθνικό-κρατικό επίπεδο, ενώ η έννοια της διακυβέρνησης είναι σαφώς ευρύτερη καθώς αναφέρεται σε όλες τις δυνατές μορφές του πολιτικού συντονισμού της κοινωνικής ζωής.

μοτίβο λειτουργίας που, παρότι κινείται μέσα στο ευρύτερο πολιτικό σύστημα και στις συνθήκες που συνολικότερα διαμορφώνονται, διατηρεί ταυτοχρόνως τις δικές του ιδιαιτερότητες. Στο χώρο της εκπαίδευσης, εκτός από τα προφανή συμφέροντα, υπάρχουν ισχυρά συστήματα αξιών και ιδεών που προσδιορίζουν το τοπίο. Συνεπώς, όσες από τις θεωρίες δικτύων θεωρούν τα συμφέροντα των υποκειμένων ως το μοναδικό κριτήριο συγκρότησης των δικτύων δεν φαίνεται να είναι κατάλληλες. Το θεωρητικό εργαλείο χρειάζεται να είναι σε θέση να αναδείξει τον συνδυασμό συμφερόντων και συστημάτων αντιλήψεων, ιδεών και αξιών που ενυπάρχει στον συγκεκριμένο χώρο. Παράλληλα, χρειάζεται να είναι ευαίσθητο στον εντοπισμό και την εξήγηση των μετατοπίσεων και των αλλαγών που παρατηρούνται στο ζήτημα πολιτικής μέσα στον χρόνο καθώς οι εκπαιδευτικές ρυθμίσεις έχουν συνεχή και επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα. Πρόκειται για προϋποθέσεις που καλύπτει η θεωρητική οπτική των Sabatier και Jenkins-Smith γνωστή ως Advocacy Coalition Framework (ACF) ή «Δίκτυα Συνασπισμών για την υπεράσπιση μιας πολιτικής».

Το θεωρητικό μοντέλο της ACF αφενός εστιάζει στα συστήματα πεποίθησης (beliefs systems) αντί των συμφερόντων (interests). Τα συστήματα πεποίθησης ενσωματώνουν τα οργανωμένα συμφέροντα που προσδιορίζουν τους στόχους των δρώντων αλλά δεν περιορίζονται μόνο σε αυτά. Επιτρέπουν στους δρώντες να θέτουν στόχους ως αποτέλεσμα της κοινωνικής τους αλληλεπίδρασης ή των ευρύτερων αξιών τους που προκύπτουν από την πολιτική τους ιδεολογία. Επομένως, συμπεριλαμβάνουν ευρύτερους σκοπούς στη συλλογική δράση των δρώντων σχετικά με την επιλογή ή/και τη διαμόρφωση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής οι οποίοι εμπεριέχουν γενικότερες αξίες και αντιλήψεις και όχι απλώς συγκεκριμένα συμφέροντα (Sabatier 1993: 28).

Επίσης, το συγκεκριμένο μοντέλο χρησιμοποιεί ως αναλυτικό εργαλείο τη δημιουργία συνασπισμών που συγκροτούνται για την υπεράσπιση μιας πολιτικής. Μέσω του συγκεκριμένου εργαλείου ερμηνεύει συνθετότερα εκείνες τις περιπτώσεις πολιτικής στις οποίες ενυπάρχουν έντονες και πολλαπλές εντάσεις και συγκρούσεις, τεχνικές διαφορές και δυσκολίες, μεγάλο πλήθος δρώντων (ατομικών και συλλογικών) που δρουν σε πολλαπλά επίπεδα διακυβέρνησης (Leach et al. 2005: 189). Με άλλα λόγια το αναλυτικό εργαλείο παραμένει ευαίσθητο στα στοιχεία που είναι συνήθη στα κεντρικά ζητήματα της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η ACF, τέλος, αναδεικνύει πληρέστερα τη σημασία που κατέχει ο λόγος και η ανταλλαγή των διαφορετικών απόψεων και αντιλήψεων στη διαδικασία παραγωγής μιας πολιτικής, αλλά και των διαπραγματεύσεων μεταξύ των συνασπισμών δικτύων. Οι διεργασίες δεν προκύπτουν μόνο, όπως υποστηρίζουν άλλες θεωρίες δικτύων, από τη θέση του κάθε δρώντος στο δίκτυο, την ισχύ και τους πόρους του, αλλά προέρχονται κι από την ικανότητά του να κινητοποιεί εμπειρίες, γνώσεις, ιδέες και αντιλήψεις (Μπουντουρίδης 2002: 7). Η επικέντρωση της ACF στην παραγωγή γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας (policy oriented learning), δηλαδή της γνώσης που προκύπτει από την πολιτική πράξη, δίνει επίσης τη δυνατότητα να εξετάζεται η σύνδεση και η αλληλεπίδραση μεταξύ πολλαπλών κύκλων πολιτικών διεργασιών οι οποίες εμπεριέχουν τη διαμόρφωση της ατζέντας, τη δημιουργία προγραμμάτων πολιτικής, την εφαρμογή τους, την αξιολόγηση και αλλαγή τους χωρίς όμως να είναι υποχρεωτική η τήρηση μιας συγκεκριμένης αλληλουχίας.

Βασικά σημεία του προτεινόμενου θεωρητικού πλαισίου της ACF

Στο τμήμα του κειμένου που ακολουθεί θα παρουσιαστούν περαιτέρω τα βασικά σημεία του θεωρητικού πλαισίου της ACF και οι ερευνητικές υποθέσεις που παράγονται, υπό το πρίσμα της, στα σημεία αυτά. Συγκεκριμένα θα αναλυθούν: (α) η διαδικασία συγκρότησης των συνασπισμών δικτύων σε ένα υποσύστημα, (β) τα συστήματα πεποιθήσεων των συνασπισμών, (γ) η διαδικασία παραγωγής γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας και (δ) η ερμηνεία της αλλαγής πολιτικής σε ένα υποσύστημα.

Διαδικασία συγκρότησης συνασπισμών δικτύων

Η ACF θεωρεί ότι η παραγωγή και εφαρμογή μίας πολιτικής είναι μια συνεχής διαδικασία, χωρίς συγκεκριμένη αρχή και τέλος, το περιεχόμενο της οποίας επηρεάζεται από τους συνασπισμούς δικτύων που δρουν στο υποσύστημα και αντιπροσωπεύουν διαφορετικά πολιτικά πιστεύω, αξίες και συμφέροντα. Οι συνασπισμοί δικτύων ορίζονται ως ομαδοποιήσεις δρώντων ή/και δικτύων οι οποίοι συντονίζουν τις γνώσεις, τις δράσεις και τη συμπεριφορά τους με στόχο την επίτευξη κοινών ή συμπληρωματικών στόχων πολιτικής (Hula 1999). Σε ένα συγκεκριμένο υποσύστημα δρουν αντιτιθέμενοι συνήθως συνασπισμοί δικτύων οι οποίοι μετέχουν

ενεργά στη διαμόρφωση, εφαρμογή, ανάλυση, αξιολόγηση και στον επανασχεδιασμό της εκάστοτε πολιτικής.

Η ACF εκκινεί από τη βασική υπόθεση ότι η ελίτ ενός υποσυστήματος πολιτικής διαθέτει ένα ανεπτυγμένο σύστημα πεποιθήσεων το οποίο συνδέει θεμελιώδεις αξίες και αντιλήψεις με τις αιτίες των πολιτικών ζητημάτων και, επομένως, και με τις κατάλληλες επιλογές και προσεγγίσεις για την επίλυσή τους (Zafonte και Sabatier 2004: 78). Θεωρεί αυτό το δομημένο σύστημα πεποιθήσεων αρκετά σταθερό καθώς η διάχυτη τάση όλων των δρώντων είναι να φιλτράρουν τις πληροφορίες που προσλαμβάνουν από το περιβάλλον αφήνοντας εκτός όσες βρίσκονται σε διαφωνία με τις προϋπάρχουσες κοινές τους πεποιθήσεις (Lord et al. 1979). Ως αποτέλεσμα αυτής της διεργασίας οι άνθρωποι σε διαφορετικούς συνασπισμούς δικτύων αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τις ίδιες πληροφορίες με διαφορετικό τρόπο. Αυτό συμβάλλει στη γέννηση αμφιβολιών σχετικά με τα κίνητρα που κρύβονται πίσω από τη διαφορετική ερμηνεία των ίδιων δεδομένων ανάμεσα στα μέλη αντιμαχόμενων συνασπισμών δικτύων και, επομένως, μπορεί να αυξήσει την ένταση και την εχθρότητα μεταξύ τους.

Με τα παραπάνω ως δεδομένα, η διαδικασία παραγωγής πολιτικής εντός του θεωρητικού μοντέλου της ACF εξελίσσεται ως εξής: Δρώντες σε ένα υποσύστημα πολιτικής αντιλαμβάνονται κάποιο πρόβλημα ή μια πηγή δυσαρέσκειας για ένα ζήτημα. Για την αντιμετώπιση ή την εξουδετέρωσή του, προτείνουν ένα ή περισσότερα συγκεκριμένα προγράμματα πολιτικής τα οποία φέρνουν στο προσκήνιο την πρακτική εφαρμογή του συστήματος των πεποιθήσεών τους. Παράλληλα, όμως, στο ίδιο υποσύστημα πολιτικής υπάρχουν άλλοι δρώντες (ατομικοί ή/και συλλογικοί) που διαφωνούν είτε με τη συγκεκριμενοποίηση των αιτιών, αλλά όχι με την ύπαρξη του προβλήματος, είτε με τα προτεινόμενα προγράμματα πολιτικής. Ως απάντηση στη δραστηριοποίηση του πρώτου συνασπισμού ενεργοποιούνται και οι ίδιοι. Επεξεργάζονται το σύστημα πεποιθήσεων των επιμέρους δικτύων τους και κατασκευάζουν, μέσω των αλληλεπιδράσεών τους, έναν δεύτερο συνασπισμό δικτύων που διαθέτει ένα εναλλακτικό, του πρώτου, σύστημα πεποιθήσεων το οποίο προσπαθούν να το προωθήσουν συνήθως μέσα σε περιβάλλον αντιπαράθεσης. Δρομολογείται έτσι μία διαδικασία στρατηγικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις συνασπισμένες ομάδες στην οποία κάθε συνασπισμός αρχικά προσπαθεί να πείσει τους πολιτικούς ιθύνοντες ότι το δικό του σύστημα πεποιθήσεων είναι το κατάλληλο και

προσφέρει τα ενδεδειγμένα αποτελέσματα και λύσεις. Σε περίπτωση αποτυχίας σε αυτό το πρώτο στάδιο-στόχο, κάθε συνασπισμός προσπαθεί να αναμορφώσει τον χώρο πολιτικής και τις συγκεκριμένες συνθήκες προκειμένου σε μελλοντικό χρόνο να επιτευχθεί μια έκβαση που θα προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τις δικές του θέσεις και αντιλήψεις (Jenkins-Smith 1988: 172-173).

Στις περιπτώσεις που υπάρχει υψηλό συγκρουσιακό επίπεδο, οι συνασπισμοί δικτύων προσπαθούν με σταθερότητα να αγνοούν στοιχεία και δεδομένα τα οποία πιέζουν τις δικές τους πεποιθήσεις αντικρούοντας διαρκώς τις κριτικές και τα επιχειρήματα, σπαταλώντας με τον τρόπο αυτό πολιτικούς πόρους και μειώνοντας την αναλυτική τους αξιοπιστία (Heintz και Jenkins-Smith 1988: 270). Συχνά αυτή η πίεση πάνω στην αξιοπιστία ενός συνασπισμού έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω χρήση πόρων με σκοπό τη μετατροπή των συστημάτων πεποιθήσεως του συνασπισμού σε προγράμματα πολιτικής, γεγονός που ενδέχεται να προκαλέσει μακροπρόθεσμα αλλαγές στην ισορροπία μεταξύ των συνασπισμών καθώς κάποια δίκτυα, μέσω αυτής της διαδικασίας, χάνουν σε ισχύ και, επομένως, μειώνονται οι δυνατότητες παρέμβασής τους και επηρεασμού στη διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο του θεωρητικού μοντέλου είναι το γεγονός ότι προβλέπει σε ένα υποσύστημα την ύπαρξη δρώντων οι οποίοι δεν ανήκουν σε κάποιο επιμέρους δίκτυο ή συνασπισμό δικτύων και δεν μοιράζονται το κοινό σύστημα πεποιθήσεων κάποιου συνασπισμού. Αυτή η διαφορετική ομάδα δρώντων λειτουργεί με στόχο τη διαχείριση της έντασης και την εύρεση ενός κοινά αποδεκτού σημείου ισορροπίας μεταξύ των πεποιθήσεων και των επιλογών πολιτικής των αντιμαχόμενων συνασπισμών. Το σημείο ισορροπίας που επιτυγχάνουν εμπεριέχει τη συμφωνία σε μία πρόταση πολιτικού προγράμματος που συνήθως βρίσκεται εγγύτερα στο σύστημα πεποιθήσεων του ισχυρότερου, κατά τη συγκεκριμένη φάση, συνασπισμού ως προς τα μέλη, τις δράσεις και τους πόρους. Τα μέλη αυτής της ομάδας ονομάζονται «πολιτικοί διαμεσολαβητές» (policy brokers) και, όπως υποστηρίζει ο Sabatier (1988), ο διαχωρισμός μεταξύ των δρώντων που ανήκουν σε έναν συνασπισμό και των πολιτικών διαμεσολαβητών δεν είναι σαφής και διακριτός. Ορθότερο, είναι οι ρόλοι αυτοί να γίνονται αντιληπτοί ως ένα συνεχές φάσμα όπου στο ένα άκρο του υπάρχουν οι «υπερασπιστές» μιας πολιτικής και στο άλλο οι «διαμεσολαβητές».

Ως προς το εξωτερικό περιβάλλον ενός υποσυστήματος πολιτικής η ACF θεωρεί ότι υπάρχουν δύο σύνολα εξωγενών παραμέτρων που επιδρούν στους περιορισμούς και τις ευκαιρίες που έχουν οι δρώντες για ενέργειες στο εκάστοτε υποσύστημα. Το ένα σύνολο παραμένει σχετικά σταθερό σε βάθος χρόνου και το άλλο είναι ασταθές (Heintz 1988: 215). Το σχετικά σταθερό σύνολο παραμέτρων περιλαμβάνει τη βασική συνταγματική δομή, τις κοινωνικο-πολιτισμικές αξίες, τους φυσικούς πόρους του πολιτικού συστήματος και τα βασικά γνωρίσματα της περιοχής του προβλήματος. Επομένως, παρόλο που το σύνολο αυτών των παραμέτρων είναι σημαντικό για την παραγωγή και τις αλλαγές πολιτικής, δεν αποτελεί συχνά το αντικείμενο στρατηγικών δράσεων των συνασπισμών επειδή η αλλαγή του είναι πολύ αργή και δύσκολη. Το δεύτερο σύνολο παραμέτρων είναι δυναμικότερο και συνήθως περιλαμβάνει τις μεταβολές στις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, την τεχνολογία, ευρύτερες αλλαγές που προκύπτουν στον τρόπο λήψης αποφάσεων και στη φιλοσοφία που τις διέπει (π.χ. εξαιτίας κυβερνητικής αλλαγής) καθώς και επιδράσεις από άλλα υποσυστήματα πολιτικής.

Συστήματα πεποίθησης

Τα συστήματα πεποίθησης του κάθε συνασπισμού οργανώνονται σε μια ιεραρχική δομή τριών επιπέδων. Στην κορυφή του συστήματος υπάρχει ο «βαθύς πυρήνας» των πεποιθήσεων (deep core beliefs) που περιλαμβάνει τις βασικές οντολογικές και κανονιστικές πεποιθήσεις σχετικά με την ανθρώπινη φύση, την προτεραιότητα σε θεμελιώδεις αξίες (όπως πχ, τη σχέση μεταξύ της ατομικής ελευθερίας και της κοινωνικής ισότητας), την προάσπιση της ευημερίας διαφόρων κοινωνικών ομάδων, τον προσδιορισμό της σχέσης κυβέρνησης και αγορών καθώς και τον καθορισμό των συμμετεχόντων στις κυβερνητικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Οι πεποιθήσεις που περιέχει ο «βαθύς πυρήνας» ξεκινούν να οικοδομούνται κατά την πρώιμη διαδικασία κοινωνικοποίησης των δρώντων και, για τον λόγο αυτό, είναι εξαιρετικά δύσκολο να μεταβληθούν κατά τη χρονική διάρκεια που συντελείται μία συγκεκριμένη διαδικασία πολιτικής (Leach et al. 2005: 192; Sabatier και Jenkins-Smith 1999: 120).

Στο ενδιάμεσο επίπεδο, βρίσκονται οι κεντρικές πολιτικές πεποιθήσεις (policy core beliefs) που αντιπροσωπεύουν τις βασικές κανονιστικές δεσμεύσεις και αντιλήψεις οι οποίες υπερβαίνουν το συγκεκριμένο υποσύστημα πολιτικής. Πρόκειται ουσιαστικώς

για μία μετουσίωση πεποιθήσεων που προέρχονται από τον «βαθύ πυρήνα» σε πολιτικές πεποιθήσεις μέσω κατάλληλων προσαρμογών. Αυτή η μετουσίωση επιτυγχάνεται με τη συμβολή της ελίτ η οποία γνωρίζει καλά τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις του υποσυστήματος και εκτιμά τη δράση των ενδογενών και εξωγενών παραγόντων που επηρεάζουν το συγκεκριμένο ζήτημα πολιτικής. Μέσω των κεντρικών πολιτικών πεποιθήσεών τους οι δρώντες μπορούν να αναλύσουν τη σημασία ενός πολιτικού ζητήματος, τις βασικές αιτίες των δυσκολιών και των προβλημάτων, τις προτεραιότητες που πρέπει να υιοθετηθούν και τις κινήσεις προς τους κατάλληλους θεσμούς που πρέπει να επιλέξει ο συνασπισμός τους ώστε να προωθήσει τις θέσεις του (Sabatier και Jenkins-Smith 1999: 132-133).

Στο κατώτερο επίπεδο βρίσκονται οι δευτερεύουσες πεποιθήσεις (secondary beliefs) που έχουν ένα σαφώς πιο περιορισμένο πεδίο αναφοράς και συγκροτούνται από τις πιο πρακτικές αντιλήψεις, τις πεποιθήσεις σε σχέση με την αντιμετώπιση των καθημερινών ζητημάτων, την κουλτούρα δράσης κατά τη διάρκεια των καθημερινότητας, και τις επιμέρους πληροφορίες που απορρέουν από την εφαρμογή μιας πολιτικής. Οι δευτερεύουσες πεποιθήσεις είναι αυτές που μπορούν να τροποποιηθούν ευκολότερα και αποτελούν συνήθως το αντικείμενο της αντιπαράθεσης των αντιμαχόμενων συνασπισμών. Η αλλαγή τους, ωστόσο, συχνά αποβαίνει καθοριστική στη μεταβολή των κεντρικών πεποιθήσεων καθώς τα επίπεδα του συστήματος πεποιθήσεων αλληλοεπηρεάζονται. Μία τέτοια μεταβολή καθίσταται σημαντική καθώς η ACF θεωρεί ότι οι κεντρικές πολιτικές πεποιθήσεις είναι η συγκολλητική ουσία των δικτύων (Sabatier και Jenkins-Smith 1999: 121-122).

Η ανάλυση ενός ζητήματος πολιτικής ασφαλώς και δεν πρέπει να περιορίζεται στα διαφορετικά συστήματα πεποιθήσεων των αντιμαχόμενων συνασπισμών δικτύων, παρόλο που αυτά καθορίζουν την κατεύθυνση των δράσεων. Και αυτό γιατί η έκβαση εξαρτάται από τη δυνατότητα του εκάστοτε συνασπισμού να στρέψει το πρόγραμμα προς την επιθυμητή γι' αυτόν κατεύθυνση. Η έρευνα χρειάζεται επομένως να περιλαμβάνει αφενός το επίπεδο παραγωγής νέας γνώσης εξαιτίας πολιτικής εμπειρίας (που θα συζητηθεί στη συνέχεια) και αφετέρου τις αλληλεπιδράσεις, τόσο εντός των δικτύων όσο και μεταξύ των αντιμαχόμενων, οι οποίες συνδέονται με την αλλαγή πολιτικής (με ή χωρίς την παραγωγή νέας γνώσης).

Υπό το πρίσμα της ACF παράγονται οι εξής υποθέσεις σχετικά με τη δράση των συνασπισμών δικτύων ως προς τα συστήματα πεποιθήσεών τους (Sabatier και Jenkins-Smith 1999: 123-124; Sabatier 1993: 27, 32-33):

(α) Σε σημαντικές διαμάχες μέσα σε ένα υποσύστημα κατά τις οποίες συγκρούονται οι κεντρικές πολιτικές πεποιθήσεις των συγκροτημένων δικτύων, η διάταξη συμμάχων και αντιπάλων τείνει να είναι μάλλον σταθερή για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα (πχ. μίας δεκαετίας). (β) Οι δρώντες που ανήκουν σε κάποιο δίκτυο παρουσιάζουν ουσιαστική συναίνεση σε ζητήματα που σχετίζονται με τις κεντρικές πολιτικές πεποιθήσεις τους αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τις δευτερεύουσες αντιλήψεις. (γ) Ένας δρων (ή ένα δίκτυο) μεταβάλλει τις δευτερεύουσες αντιλήψεις του νωρίτερα από την ενδεχόμενη διαπίστωση αδυναμιών στις κεντρικές του πεποιθήσεις.

Παραγωγή γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας (Policy Oriented Learning)

Τι μπορεί να περιλαμβάνει η μάθηση μέσω πολιτικής εμπειρίας; Οι Jenkins-Smith και Sabatier (1993: 42-43) υποστηρίζουν ότι αυτή η μάθηση ενδέχεται: (α) να βελτιώσει την κατανόηση ενός δρώντος σχετικά με τις μεταβλητές που θεωρούνται σημαντικές σε ένα σύστημα πεποίθησης και, δευτερευόντως, να επιφέρει τη σύγκριση δύο διαφορετικών συστημάτων πεποίθησης, (β) να εκλεπτύνει την κατανόηση ενός δρώντος στη λογική και την αιτιότητα των σχέσεων εντός ενός συστήματος πεποιθήσεων, γεγονός που ουσιαστικά προωθεί την καλύτερη κατανόηση των κεντρικών πεποιθήσεων των άλλων δικτύων, (γ) να βοηθήσει στον προσδιορισμό και στην αντιμετώπιση των προκλήσεων πάνω στο σύστημα πεποιθήσεων του δρώντος.

Αυτή η διαδικασία «μάθησης» επαναλαμβάνεται σε όλη τη χρονική διάρκεια της δραστηριοποίησης του συνασπισμού για το συγκεκριμένο ζήτημα πολιτικής, καθώς οι νέες συνθήκες που προκύπτουν διαρκώς μπορεί να μεταβάλλουν τους περιορισμούς αλλά και τις δυνατότητες παρέμβασής του.

Μέσα σε αυτή τη διαδικασία διάφορα εξωγενή γεγονότα (όπως: απώλεια πολιτικών πόρων, δραστηριότητες των μελών του αντιτιθέμενου δικτύου ή διάφοροι άλλοι παράγοντες) μπορούν, εφόσον μετατραπούν σε γνώση πολιτικής, να αναγκάσουν τα μέλη ενός δικτύου υπεράσπισης να αναθεωρήσουν τα συστήματα πεποιθήσεών τους και να ενσωματώσουν σε αυτά νέα στοιχεία.

Η απόκτηση γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας θα μπορούσε ουσιαστικά να διαχωριστεί σε δύο κατηγορίες: στη γνώση που αποκτάται εντός ενός δικτύου και στη γνώση που αποκτάται κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης μεταξύ αντιτιθέμενων δικτύων. Στην πρώτη περίπτωση η παραγωγή γνώσης μπορεί να είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων, ατομικών και μη, όπως η ατομική μάθηση και η αλλαγή της ατομικής δράσης και συμπεριφοράς, η διάχυση νέων αντιλήψεων και πεποιθήσεων μεταξύ των ατομικών δρώντων, η αλλαγή των μελών ενός δικτύου, η ανάπτυξη διαφόρων δυναμικών ομάδας (όπως η πόλωση αρχικά ομοιογενών ομάδων-δικτύων), η διευκόλυνση (ή παρακώλυση) της επικοινωνίας μεταξύ των μελών (Jenkins-Smith και Sabatier 1993: 42).

Ποιοι είναι όμως οι παράγοντες που προωθούν την παραγωγή γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας μεταξύ των αντιτιθέμενων συνασπισμών; Με άλλα λόγια, τι επιδρά ώστε να μην συμβαίνει το συχνό φαινόμενο να έχουμε, ιδιαίτερα σε θέματα μεγάλης έντασης, παράλληλους μονολόγους μεταξύ των διαφορετικών δικτύων υπεράσπισης; Τρεις φαίνεται να είναι οι βασικοί παράγοντες: το επίπεδο της αντιπαράθεσης (level of conflict), το είδος και η φύση των φόρουμ συζήτησης και ανάλυσης μεταξύ των δικτύων (the nature of the analytical forum) και η αναλυτική επεξεργασία (analytical tractability) του ίδιου του ζητήματος πολιτικής (Heintz και Jenkins-Smith 1988; Jenkins-Smith και Hank 1985).

Στο πλαίσιο όσων προαναφέρθηκαν για την παραγωγή γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας οι υποθέσεις που παράγονται είναι οι εξής (Sabatier και Jenkins-Smith 1999: 124-125; Jenkins-Smith και Sabatier 1993: 50, 52, 54):

(α) Η παραγωγή γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας μεταξύ διαφορετικών συστημάτων πεποίθησης είναι περισσότερο πιθανή όταν υπάρχει ένα ενδιάμεσο επίπεδο κάποιας εξειδικευμένης σύγκρουσης μεταξύ των εμπλεκόμενων συνασπισμών⁶. (β) Για ζητήματα στα οποία υπάρχουν αποδεκτά δεδομένα και επιπροσθέτως υφίσταται μια γενικώς αποδεκτή θεωρία είναι πιθανότερο να παραχθεί γνώση έναντι αυτών για τα οποία τα δεδομένα και η θεωρία είναι κυρίως ποιοτικά, αρκετά υποκειμενικά ή δεν

⁶ Αυτό προϋποθέτει ότι (α) κάθε δίκτυο έχει τους τεχνικούς πόρους για να συμμετάσχει σε μια τέτοια δημόσια συζήτηση και (β) η σύγκρουση συντελείται σε επίπεδο δευτερευουσών αντιλήψεων ενός συστήματος πεποιθήσεων με κάποιες από τις κεντρικές πολιτικές πεποιθήσεις ενός άλλου, ή εναλλακτικά, μεταξύ σημαντικών δευτερευουσών αντιλήψεων δυο διακριτών συστημάτων πεποίθησης.

υπάρχουν καθόλου δεδομένα. (γ) Όταν υπάρχουν διαδικασίες, ευρέως αναγνωρισμένες, που αναγκάζουν τους ειδικούς από διαφορετικά δίκτυα να συμμετέχουν ακολουθώντας επαγγελματικούς κανόνες είναι περισσότερο πιθανή η επίτευξη γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας μεταξύ διαφορετικών συστημάτων πεποίθησης.

Αλλαγή πολιτικής

Η αλλαγή πολιτικής εντός ενός υποσυστήματος μπορεί να γίνει κατανοητή ως αποτέλεσμα δύο γενικών διαδικασιών. Η πρώτη σχετίζεται με τις προσπάθειες των συνασπισμών εντός του υποσυστήματος να προωθήσουν τις δικές τους κεντρικές και δευτερεύουσες πολιτικές πεποιθήσεις μέσω πολιτικών προγραμμάτων που είναι συμβατά με αυτές. Σε αυτή τη διαδικασία σημαντικό ρόλο κατέχει η απόκτηση γνώσης μέσω πολιτικής εμπειρίας τόσο εντός των συνασπισμών δικτύων, όσο και μεταξύ των αντιτιθέμενων συνασπισμών.

Κατά τη δεύτερη διαδικασία μπορεί να επέλθει αλλαγή πολιτικής *χωρίς την απόκτηση γνώσης*. Εδώ έχουμε την εμφάνιση δύο υποπεριπτώσεων, μη γνωστικού χαρακτήρα και οι δύο. Η πρώτη σχετίζεται με αλλαγές που είναι εξωτερικές του υποσυστήματος όπως πολιτικο-οικονομικές αλλαγές, αλλαγές στη δημόσια γνώμη σχετικά με το συγκεκριμένο πρόγραμμα, ευρύτερες αλλαγές στο κυβερνητικό σχήμα καθώς και αποτελέσματα από προγράμματα σε άλλα σχετιζόμενα υποσυστήματα (True, Jones και Baumgartner 1999: 97-116; Sabatier και Jenkins-Smith 1993: 211-236). Αυτές οι εξωτερικές αλλαγές μπορούν να μεταβάλουν δραματικά τους πόρους και τη σύνθεση των δικτύων συνασπισμών και, επομένως, τα προτεινόμενα τελικώς προγράμματα πολιτικής (Weyant 1988: 242-243). Η δεύτερη, επίσης μη γνωστική διαδικασία, σχετίζεται με εσωτερικές του υποσυστήματος αλλαγές όπως αυτές στο προσωπικό το οποίο ενεργεί στο υποσύστημα πολιτικής οι οποίες μπορούν επίσης να παράγουν αλλαγές στους πόρους και στην ισχύ των συνασπισμών δικτύων (Sabatier και Jenkins-Smith 1999: 123).

Συγκροτούνται, επομένως, οι παρακάτω υποθέσεις ως προς την αλλαγή πολιτικής εξαιτίας μη γνωστικών διαδικασιών:

i) Εξαιτίας εξωτερικών του υποσυστήματος μεταβολών οι κεντρικές πολιτικές επιλογές ενός προγράμματος είναι πιθανόν να αναθεωρηθούν (Sabatier 1993: 34):

(α) Όταν επιβάλλονται αλλαγές από ένα ιεραρχικά ανώτερο σύστημα πολιτικής. (β) Όταν επιδρούν εξωτερικές στο υποσύστημα αλλαγές (πχ. αλλαγές σε ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, αλλαγές στη δημόσια γνώμη για το συγκεκριμένο ζήτημα, μεταβολές σε άλλο υποσύστημα πολιτικής που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση).

ii) Εξαιτίας εσωτερικών μεταβολών είναι πιο πιθανό να πραγματοποιηθεί αλλαγή πολιτικής όταν (Leach et al. 2005: 194-196):

(α) Γίνεται ευρέως αντιληπτή μια κατάσταση αδιεξόδου την οποία τα αντιτιθέμενα δίκτυα θεωρούν προβληματικό να συνεχιστεί. (β) Ενεργοποιούνται δρώντες που ανήκουν σε όλα τα διαφορετικά δίκτυα του υποσυστήματος. (γ) Εδραιώνεται στο υποσύστημα κοινή απόφαση υπέρ της συναίνεσης πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα πολιτικής. (δ) Έχει μεσολαβήσει ο απαραίτητος χρόνος για αναστοχασμό. (ε) Δραστηριοποιείται ένας ικανός διαμεσολαβητής. (στ) Έχει εδραιωθεί ένας ικανοποιητικός βαθμός αμοιβαίας εμπιστοσύνης.

Σύνοψη

Το παρόν άρθρο προσέγγισε την παραγωγή και εφαρμογή πολιτικής στις σύγχρονες συνθήκες διακυβέρνησης ως ένα αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ πολλών διαφορετικών δρώντων και συνασπισμών δικτύων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Υποστήριξε ότι η ανάλυση της πολυεπίπεδης διαδικασίας παραγωγής και εφαρμογής ενός πολιτικού προγράμματος μπορεί να πραγματοποιηθεί αποτελεσματικότερα μέσω της οπτικής των δικτύων πολιτικής και της ερμηνείας της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων με εργαλεία από την οπτική αυτή. Επιπροσθέτως, υποστήριξε ότι στο χώρο της εκπαίδευσης θα πρέπει να συνυπολογιστούν σημαντικά χαρακτηριστικά του υποσυστήματος πολιτικής -εκτός από την ισχύ, τον έλεγχο, τα συμφέροντα και τη δράση των υποκειμένων εντός των δικτύων- όπως οι αξίες, τα πιστεύω και οι αρχές που πρεσβεύουν και προωθούν τα υφιστάμενα δίκτυα.

Σε αυτή την κατεύθυνση το συγκεκριμένο άρθρο υποστήριξε ότι ένα θεωρητικό εργαλείο κατάλληλο για την ερμηνεία της δημιουργίας, εφαρμογής και εξέλιξης των προγραμμάτων εκπαιδευτικής πολιτικής χρειάζεται να μπορεί να αναδείξει τον συνδυασμό συμφερόντων και συστημάτων πεποιθήσεων, ιδεών και αξιών και

ταυτοχρόνως να είναι ευαίσθητο στην ανάλυση των μετατοπίσεων που συμβαίνουν εντός και μεταξύ των δικτύων σε χρονικές περιόδους στις οποίες το ζήτημα πολιτικής προκαλεί σημαντικές αντιπαραθέσεις. Ένα τέτοιο κατάλληλο θεωρητικό εργαλείο υποστήριξε ότι είναι η ACF.

Ωστόσο, η αποτελεσματικότητα και η ευαισθησία του συγκεκριμένου μοντέλου στην ανάλυση προγραμμάτων εκπαιδευτικής πολιτικής μπορεί να ελεγχθεί περαιτέρω και να επιτευχθεί η εκλέπτυνση ορισμένων σημείων του. Προϋπόθεση γι' αυτό είναι ότι το συγκεκριμένο εργαλείο ανάλυσης θα εφαρμοστεί σε αρκετά προγράμματα εκπαιδευτικής πολιτικής που προκάλεσαν έντονες διεργασίες και διαμάχες. Επομένως, με αφορμή και αυτό το κείμενο, νέες ερευνητικές προσπάθειες μπορούν να δοκιμάσουν το συγκεκριμένο εργαλείο στην ανάλυση και ερμηνεία των ζητημάτων εκπαιδευτικής πολιτικής και να παράγουν δεδομένα που θα συμβάλλουν στους παραπάνω στόχους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ahrens, J. 2002. *Governance and Economic Development: A Comparative Institutional Approach*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Archer, M.S. 1982. «Morphogenesis versus Structuration: on Combining Structure and Action». *The British Journal of Sociology*. 33 (4): 455-483.
- Ball, R.A. and Peters, G. 2001. *Σύγχρονη Πολιτική και Διακυβέρνηση. Εισαγωγή στην Πολιτική επιστήμη*. Λάβδας Κ. (μετάφραση και σχόλια). Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- Barnes, J.A. 1954. «Class and Committee in a Norwegian Island Parish». *Human Relation*. 7: 39-58.
- Borzel, T. 1998. «Organizing Babylon – on the different conceptions of policy networks». *Public Administration*. 76: 253-273.

- Castells, M. 2004. «Informationalism, networks, and the network society: a theoretical blueprint» in Castells, M. (edit.). *The Network Society. A Cross-cultural Perspective*. Cheltenham UK: Edward Elgar.
- Etienne, J., Bloess, Fr., Noreck, J.P., Roux, J.P. 2004. *Dictionnaire de sociologie*, 3ème ed., Paris : Hartier.
- Giddens, A. 1976. *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: Macmillan.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Hanf, K. and O'Toole, Jr. 1992. «Revisiting old friends: Networks, Implementation Structures and the Management of Inter-organisational Relations» in Jordan, G. and Schubert, K. (edit.). Policy network. *European Journal of Political Research*. Special issue. 21, 1–2: 163–180.
- Heintz, Th. 1988. «Advocacy Coalitions and the OCS Leasing Debate: A case study in Policy Evolution». *Policy Sciences*. 21: 213-238.
- Heintz, Th. and Jenkins-Smith, C.H. 1988. «Advocacy coalitions and the practice of policy analysis». *Policy Sciences*. 21: 263-277.
- Holmwood, J. 2005. «Functionalism and its Critics» in Harrington, A. (edit.). *Modern Social Theory: an introduction*. Oxford: Oxford University Press
- Hula, K.W. 1999. *Lobbying together: Interest group coalitions in legislative politics*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Jenkins-Smith, and Hank J. 1985. «Adversarial Analysis in the Bureaucratic Context» in Brown, P. (edit.). *Advocacy Analysis*. Baltimore: University of Maryland Press.
- Jenkins-Smith, C.H. 1988. «Analytical debates and policy learning: analysis and change in the federal bureaucracy». *Policy Sciences*. 21:169-211.

- Jenkins-Smith, H. and Sabatier, P. 1993. «The Dynamics of Policy-Oriented Learning» in editors Sabatier, P. and Jenkins-Smith, C.H. (edit.). *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*. Boulder, Westview Press.
- John, P. 2003. «Is There Life After Policy Streams, Advocacy Coalitions, and Punctuations: Using Evolutionary Theory to Explain Policy Change?». *The Policy Studies Journal*. 31 (4): 481-498.
- John, P. and Cole, A. 2000. «When Do Institutions, Policy Sectors, and Cities Matter?: Comparing Networks of Local Policy Makers in Britain and France». *Comparative Political Studies*. 33 (2): 248-268.
- Knoke, D., Kuklinski, H.J. 1982. *Networks Analysis*. London: Sage Publications.
- Leach, W., Lubell, M., Pelkey, N, Sabatier, P.A. 2005. «Theoretical Frameworks Explaining Partnerships Success» in Sabatier, P.A. et all. (edit.). *Swimming upstream: collaborative approaches to watershed management*. Cambridge (Mass.), The MIT Press.
- Lord, C., Ross L. and Lepper, M. 1979. «Biased Assimilation and Attitude Polarization». *Journal of Personality and Social Psychology*. 37: 2098–2109.
- Mackenzie, W.J.M. 1955. «Pressure Groups in British Government». *British Journal of Sociology*. 6 (2): 133-148.
- Martino, F., Spoto, A. 2006. «Social Network Analysis: A brief theoretical review and further perspectives in the study of Information Technology». *Psychology Journal*. 4 (1): 53-86.
- Passy, F. 2003. «Social Networks Matter. But How?» in Diani, M. and McAdam, D. (edit.). *Social Movements and Networks. Relational Approaches to Collective Action*. New York: Oxford University Press.
- Ritzer, G. 2003. *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*. Τόμος 1. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Sabatier, A.P. 1988. «An Advocacy Coalition Framework of Policy Change and the role of Policy-Oriented Learning Therein». *Policy Sciences*. 21: 129-168.
- Sabatier, A.P. 1993. «Policy Change over a Decade or More» in Sabatier, P. and Jenkins-Smith, C.H. (edit.). *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*, H. Boulder, Westview Press.
- Sabatier, A.P. and Jenkins-Smith, C.H. 1988. «Symposium editors' introduction». *Policy Sciences*. 21: 123-127.
- Sabatier, A.P. and Jenkins-Smith, C.H. 1993. *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*. Boulder, Westview Press.
- Sabatier, P. and Jenkins-Smith, H. 1999. «The Advocacy Coalition Framework: An Assessment» in Sabatier, P. (edit.). *Theories of the Policy Process*. Boulder CO, Westview Press.
- Stokman, F. and Doreain, P. 1997. «Evolution of social networks: Processes and Principles» in Doreain, P. and Stokman, F. (edit). *Evolution of Social Networks*. London: Routledge.
- True, J., Jones, B., and Baumgartner, F. 1999. «Punctuated equilibrium theory: Explaining Stability and Change in American Policy making» pp. 97–116, in Sabatier, P. (edit.) *Theories of the Policy Process*. Boulder CO, Westview Press.
- Wasserman, S. and Faust, K. 1997. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weber, M. 1964. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: The Free Press.
- Weyant, R.J. 1988. «Is there policy-oriented learning in the analysis of natural gas policy issues?». *Policy Sciences*. 21: 239-261.

Zafonte, M., Sabatier, P. 2004. «Short-Term Versus Long-Term Coalitions in the Policy Process: Automotive Pollution Control, 1963–1989». *The Policy Studies Journal*. Vol.32, (1): 75-107.

Λάβδας, Α., Κ. 2004. Συμφέροντα και Πολιτική – οργάνωση συμφερόντων και πρότυπα διακυβέρνησης. Αθήνα: Παπαζήση.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. 2003. *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, Τόμος Α και Β, 7^η αναθεωρημένη έκδοση. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Μπουντουρίδης, Μ. 2002. «Επιστήμη & Τεχνολογία Σήμερα: Η Πολιτική των Δικτύων και της Αξιολόγησης», στο *Αξιολόγηση: Παιδεία ή Παραγωγικότητα*, Ημερίδα του Συλλόγου ΔΕΠ του Πανεπιστημίου Πατρών. Πάτρα, 27 Φεβρουαρίου 2002.

Σταμέλος, Γ. 2009. *Εκπαιδευτική Πολιτική*. Αθήνα: Διόνικος.